

de ruimtelijke ordening

zes landschapschilders van nu

Op de voorzijde: Michaël de Kok, *Curve*, olieverf op doek, 180 x 160 cm, 2004

inhoud

Introductie	2
Michaël de Kok	12
Harold Schouten	16
Jan Ros	20
Annemarie Terlage	24
Jim Harris	28
Wenda Kieskamp	32

de ruimtelijke ordening

2

De schoonheid van het hedendaagse landschap

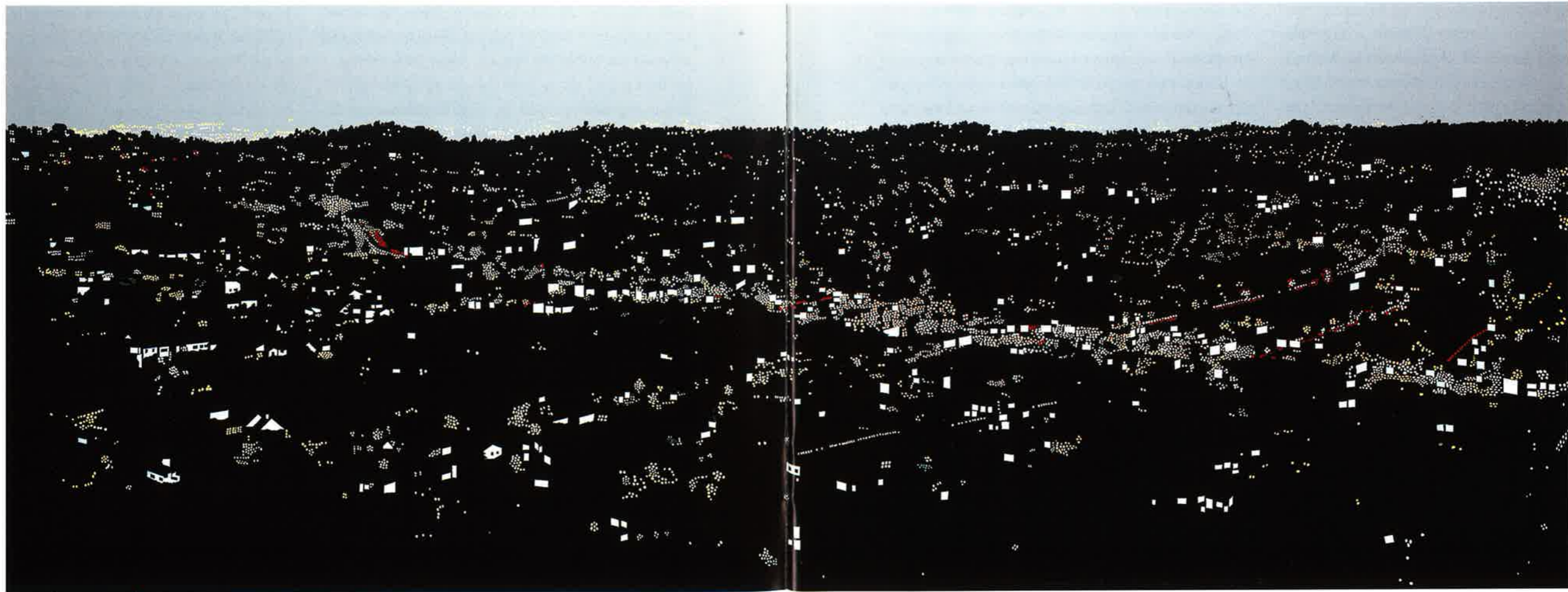
De inrichting van Nederland is nooit zo snel gegaan als in de laatste decennia. De uitbreiding van het wegennet, van bedrijventerreinen en woongebieden is sinds de jaren '50 explosief verlopen in vergelijking met de eeuwen daarvoor. In ons landschap van zandgronden, bossen, heidevelden en polders hebben zaken hun intrede gedaan als wegen, snelwegen, ingewikkelde verkeerskruispunten met klaverbladen en fly-overs, geluidsschermen, bruggen, woonwijken,

bedrijventerreinen en windturbines. Dat hoge inrichtingstempo is nodig geweest, want ook de bevolkingsaanwas en de welvaartsontwikkeling waren groter dan ooit. Het inrichtingsproces is altijd gepaard gegaan met veel protest tegen de teloorgang van natuur en landschap. Kennelijk hechten Nederlanders aan de natuur. Al moet daarbij worden gezegd dat er nauwelijks nog oorspronkelijke natuur bestaat in Nederland. Bijna alle landschappen zijn korter of langer geleden ontstaan door menselijke activiteit, zoals ontginning, drooglegging, landbouw en

bosaanleg. Voor de natuurbeleving maakt dat echter niet uit. Mensen ervaren ook cultuurlandschappen nu eenmaal als 'buiten' en 'natuur'. Maar de buitenliefhebbers willen, als ze in de 'natuur' zijn, liever geen dingen tegenkomen zoals de inrichtingselementen uit het bovenstaande rijtje: snelwegen, bedrijventerreinen en nieuwbouwwoonwijken. Die dingen worden lelijk gevonden. Ze zijn een noodzakelijk kwaad, dat men in zijn vrije tijd zo veel mogelijk wil vermijden, want dan zijn rust en ruimte gewenst.

Hoe graag mensen echter ook in de natuur vertoeven, de oprukkende verstedelijking betekent dat veel jonge mensen het land niet meer anders hebben gekend. Het verdriet om wat in het landschap verloren gaat, kan niet verhinderen dat mensen die, laten we zeggen, sinds de jaren '60 geboren zijn, minder landelijkheid en natuur in Nederland gewend zijn dan alle voorgaande generaties. Natuurlijk hebben ook de dertigers en twintigers van nu in de duinen gewandeld, op plassen gesurfd of door de bossen gestruind, maar het aandeel van verstedelijkt landschap in hun ervaring is groot. En wat je in je jeugd veelvuldig ziet, is vertrouwd. Niets hecht zich

zo vast in je geest als datgene waar je in de eerste jaren van je leven mee omringd bent geweest. En we hebben de neiging om dat wat vertrouwd is, opnieuw te willen ervaren. Dat geldt voor positieve en negatieve sociale ervaringen en het kan ook gelden voor het landschap dat je van jongsaf aan zag. Ikzelf herinner me hoe ik als klein meisje, als we 's avonds na familiebezoek in Amsterdam terugreden naar ons huis in de Brabantse bossen, gefascineerd was door de ontelbare lichten van de stad tegen het donker. Al die lichtjes vertegenwoordigden mensen en alles wat zich tussen mensen afspeelt. In mijn hoofd hoorde ik het geroezemoes van hun gesprekken. In de stad vond het Leven plaats... Die magie van de grootstedese sfeer vind ik terug in het schilderij *Colorado Blvd.* van Hans Broek. Dat dit schilderij een dergelijke, in feite romantische associatie bij veel mensen oproept, bleek wel toen het Dordrechts Museum, dat dit schilderij bezit, de Dordtenaren liet kiezen welk kunstwerk in het museum zij het mooiste vonden. *Colorado Blvd.* eindigde op nummer 4 in de Top-50. De toelichting van de kiezers luidde onder meer dat het werk hen deed denken aan de mysterieuze sfeer van een uit de verte geziene stad bij avond.

4

5

Hans Broek, *Colorado Blvd.*, olieverf op doek, 150 x 395 cm, 2002, Dordrecht, Dordrechts Museum

Misschien kwam het wel juist door het wonen op het platteland dat de stad en de grote wegen zo'n indruk op me maakten. Maar ik ken dergelijke sensaties nog steeds. Pas in het bezit van een rijbewijs doorkruiste ik voor mijn werk Nederland per auto en verbaasde ik mij erover hoe het verkeer zich soepel beweegt over en door complexe verkeersknooppunten met hun klaverbladen en weefvakken. Zo'n stelsel moet natuurlijk niet verstopt zitten. Maar wanneer dat niet het geval is, vormt het verkeer op die knooppunten een vernuftig uitgekiende choreografie van auto's die door elegante bochten zoeven of beheerst invoegen over in elkaar grijpende stroken. Niet voor niets noemen ingenieurs complexe infrastructurele constructies 'kunstwerken'.

lets anders zijn de molens in ons landschap. Sinds jaar en dag hoor je mensen enthousiast praten over de vele oude molens die Nederland telt. Daar kan ik me wat bij voorstellen in het geval van bijvoorbeeld het molenpark bij Kinderdijk, een fraai overblijfsel van oud technisch vernuft. Maar de gemiddelde oude molen is met zijn lompe vorm en moeizame tempo inmiddels een obstakel in het

landschap en haalt het niet bij de moderne windturbine: een elegante, slanke stalen toren met vlijmscherp de lucht klievende rotors. Gezien tegen een blauwe lucht en boven het vlakke, groene land is zo'n moderne windmolen een sieraad in het landschap. Kortom, ik denk dat het moderne, ingerichte landschap ook mooi kan zijn.

Fotografen hebben dat al jaren geleden ontdekt. Een groot aantal van hen houdt zich met dit onderwerp bezig. Misschien komt het door de parallel tussen het technische karakter van het medium en de zakelijkheid van de moderne landschapsinrichting dat fotografen snel hebben kunnen reageren op onze veranderende omgeving. Het Stadsmuseum Woerden, dat zich de laatste jaren veelvuldig met 19de, begin 20ste-eeuwse landschapschilderkunst bezig heeft gehouden, werd erdoor op een andere vraag gebracht, namelijk: zijn er ook schilders die zich met het moderne landschap bezighouden? Hoe wordt het moderne landschap verwerkt door het eeuwenoude, trage medium van de schilderkunst?

Wie zich maar enigszins in dit onderwerp verdiept belandt al gauw bij een andere kwestie. Want wanneer is dat wat we buiten zien, eigenlijk nog 'landschap' te noemen? En wat is dan landschapschilderkunst? Het woord landschap betekende toch altijd: een overwegend leeg land, met hetzij natuurlijke, hetzij agrarische vegetatie. In dat land hier of daar een gebouw of elektriciteitsmast en af en toe een weg. Dat de inrichting in de minderheid is, vormt hoe dan ook het belangrijkste verschil met het dorp of de stad. Zo omschreven is landschap feitelijk synoniem aan platteland.

Wat echter te beginnen met deze omschrijving nu in de praktijk in Nederland de stad en het platteland steeds verder naar elkaar toe groeien? Het resultaat daarvan zijn ingerichte gebieden die geen echt platteland meer zijn, maar ook nog geen stad kunnen worden genoemd. 'Landstad' noemen landschapsarchitecten zulke gebieden. Om terug te komen op de kunst: ook daarin geldt dat het onderscheid tussen stadsgezicht en landschap niet altijd meer duidelijk te maken valt of geheel is weggefallen. Voor het gemak blijven wij gewoon spreken van landschapschilderkunst.

Het Stedsmuseum Woerden zocht voor de tentoonstelling *De Ruimtelijke Ordening* naar schilders die het moderne landschap op een originele, vooral persoonlijke manier afbeelden. Die met impressies van het hedendaagse landschap iets doen wat wegdrijft van het al te realistische en die in de plaats daarvan iets toevoegen. Er wordt werk getoond van zes van deze kunstenaars: Michaël de Kok, Harold Schouten, Jan Ros, Annemarie Terlage, Jim Harris en Wenda Kieskamp. Er zijn meer kunstenaars wier werk in ons thema zou passen, maar de afmetingen van het Stedsmuseum in aanmerking genomen hebben we ons beperkt.

Het moderne landschap in de kunstgeschiedenis

Hoe nieuw en origineel is het nu eigenlijk dat landschapschilders eigentijdse zaken afbeelden? Bij de bestudering van de geschiedenis van de landschapschilderkunst blijkt dat de nostalgie daarin bijna altijd heeft overheerst. De Nederlandse 17de-eeuwse landschapschilders waren de eerste in de kunstgeschiedenis die hun eigen land onderwerp maakten van realistische weergaven. Zij zochten echter

nadrukkelijk het schilderachtige van de duinen of het rivierlandschap. Als het op inrichting aankwam, plaatsten zij meestal half vervallen boerderijtjes, in loof verscholen kasteelruïnes of een ver weg gelegen stadje in hun schilderijen. Hooguit is er wat menselijke activiteit in de vorm van een bootje met passagiers of enkele boeren op een landweg. De italianisanten, de schilders met mediterrane landschappen als specialiteit, gaven deze idyllisch weer met klassieke tempelruïnes, goden en nimfen, of eventueel wat boerenhuisjes met figuurtjes daaromheen, of vissers. Zonovergoten landschappen waar het goed toeven is. Nooit is er eens een boerderij in aanbouw of een pas opgetrokken landhuis in de 17de-eeuwse landschappen te zien. Een uitzondering hierop vormen in opdracht gemaakte schilderijen. Het meest voorkomend in die categorie is het stadspanorama, meestal gemaakt in opdracht van een stedelijk bestuur. Op zo'n panorama is de stad te zien met haar stadsmuren, verdedigingswerken, kerken en andere prominente gebouwen zorgvuldig herkenbaar afgebeeld. Ook de omliggende havens of polders zijn dikwijls weergegeven. Dergelijke schilderijen waren bedoeld om aan te

geven dat men trots was op zijn stad en op de welvaart; ze hadden een representatieve functie. Afgezien van dit soort opdrachtkunst lijkt landschaps-esthetiek samen te vallen met een melancholieke hang naar wat oud is. De beroemde gezichten op Haarlem van Jacob van Ruisdael laten weliswaar zoiets prozaïsch zien als de bleekvelden vol linnengoed buiten de stadspoorten, wat het visueel erg goed doet in het groenbruine landschap. Maar het is vergeefs zoeken naar een poldergemeal in werking of een riviergezicht met uit het buitenland afkomstige houtvloten. Ook in de 18de-eeuwse schilderkunst overheersen de melancholie en vooral de zuidelijk aandoende idylle. In de 19de-eeuwse romantische schilderkunst gaf men de natuur, meestal de noord-europese, grootser en overweldigender weer dan deze doorgaans buiten te vinden was, met als extra schilderachtig element een dorpje of stad met een kerktorentje in de verte. De schilders van de Haagse School beeldden wel weer met grote geestdrift het eigen land realistisch af, maar ook zij zochten daarvoor nadrukkelijk de schilderachtige delen op, zoals de duinen in het westen, de plassen en polders van het Groene Hart

en de heide van de Veluwe en Drenthe. Enkele uitzonderingen zijn er wel. Christiaan Cornelis Kannemans schilderde, weliswaar in opdracht van de Spoorwegen, op groot formaat spoorbruggen en vond daarmee in zijn eentje een nieuw genre uit. Paul Gabriël betrok verschillende malen stoomtreinen, stoomgemalen, fabrieksschoorstenen en straatlantaarns in zijn werken en schilderde het Kurhaus in Scheveningen. Verder komt in het thema 'zandwerk' enig oog voor de moderniteit tot uiting: Haagse kunstenaars als Anton Mauve en Jacob Maris beeldden het zandwinnen in de duinen af, terwijl jongere kunstenaars als Vincent van Gogh, Willem de Zwart en W.B. Tholen daarnaast ook het zandópbrengen als thema namen, iets wat plaatsvond aan de stadsrand ten behoeve van de nieuwbouw. Van Gogh ging verder in zijn interesse voor moderne landschappen. In de Borinage tekende hij mijnen en fabrieken en in Den Haag het nieuwe station en de grote containers van de gasfabriek. In Parijs schilderde hij rokende schoorstenen en spoorbruggen en in Arles tekende en schilderde hij spoorwegwagons. Zin voor eigentijdsheid is verder het meest te vinden in de stadsgezichten van de Amsterdamse School.

Beroemd zijn bijvoorbeeld de Amsterdamse bouwplaatsen van Breitner. Deze tendens in de schilderkunst heeft zich in de 20ste eeuw nauwelijks voortgezet. Men experimenteerde met stijlen, maar niet met onderwerpen. Een uitzondering vormen ook hier werken gemaakt in opdracht van stadsarchieven of bedrijven. Ook in de tekenkunst en grafiek werden wel zaken afgebeeld als fabrieken en bouwactiviteiten. In de periode van de abstracte kunst was het landschap uiteraard sowieso taboe. Pas in de jaren '90 van de vorige eeuw ontstond er een nieuwe landschapschilderkunst, die zich langzaam lijkt te hebben losgemaakt van de abstractie. Een bekend voorbeeld zijn de half abstracte landschappen van Robert Zandvliet, met brede, golvende of juist hoekige banden van felgekleurde verf. Robert Zuurmond schildert vaak ritmische beelden die aan landschappen doen denken, ernaar verwijzen, zonder werkelijk concrete landschappen weer te geven. De kale, sobere, strenge landschappen van Koen Vermeule, die ook een sterk abstracte kwaliteit hebben, geven duidelijk wél door mensenhand gemaakte zaken weer als een dam, een baai of het landschap bij de Duitse bruinkoolmijnen.

Inmiddels is het aantal schilders dat hedendaagse landschappen afbeeldt, of in ieder geval hedendaagse elementen in landschappen verwerkt, sterk gegroeid. Misschien is het inderdaad de fotografie die schilders op het spoor van het moderne landschapschilderen heeft gebracht, zoals enkele jaren geleden werd beweerd in de tentoonstellingscatalogus *Het andere land. 5 jonge Nederlandse landschapschilders van het Fries Museum*. Van de schilders in onze tentoonstelling maakt de helft - Jan Ros, Wenda Kieskamp en Annemarie Terlage - in meer of mindere mate gebruik van foto's. Foto's kunnen helpen een standpunt te kiezen, een uitsnede of vorm te zien, of zaken waar te nemen die je met eigen ogen niet ziet. Daarnaast is er een veel meer praktische, alledaagse, maar niet minder goede reden om hedendaagse landschappen te schilderen. Een schilder die figuratief wil schilderen, dus tweedimensionale voorstellingen opbouwen uit verf, houdt zich bezig met combinaties van vormen en kleuren, met lichtval en lichteffecten en zoekt naar evenwicht in de voorstelling. Voor schilders die hebben gekozen voor landschappen als onderwerp, is het logisch - zoals een van de kunstenaars uit onze tentoonstelling ook zei - dat zij datgene

tot onderwerp nemen wat zij om zich heen zo vaak zien. Zoals gezegd, jongere mensen kennen het landschap vooral mét inrichting en de hier gepresenteerde kunstenaars zijn bijna allemaal geboren in de jaren '60. Daarbij is de vroegere voorkeur voor 'schilderachtigheid' en nostalgie vervangen door een nuchtere blik op de omgeving die in goede kunst samengaat met een persoonlijke zeggingskracht.

Kunst en werkelijkheid

Deze tentoonstelling is geen pleidooi voor het ongebreideld volbouwen van Nederland omdat de moderniteit van het landschap ook mooi kan zijn. Het is boven elke twijfel verheven dat veel kostbare natuur wordt vernietigd voor projecten waarvan het nut gering of zelfs geheel afwezig is. Zo herinner ik me goed hoe het landschap van weiden en bossen waar ik opgroeide om zeep werd geholpen. Het gebied werd eind jaren '80 ontsloten door asfaltwegen met de bedoeling er een bedrijventerrein te vestigen. Tot de eerste stappen in de ontwikkeling daarvan behoorde de verschijning, op zo'n tweehonderd meter van mijn ouderlijk huis, loodrecht in het uitzicht, van

een lawaaiige en stinkende varkensslachterij. Veel verder is men daar echter niet gekomen. In het gebied staat nog steeds slechts hier en daar een bedrijf. De landelijkheid is verdwenen terwijl het nut gering is. Verder valt niet te ontkennen dat steeds meer mensen klagen over de volheid van Nederland. De gedrongen inrichting van het land en overal, overal mensen dreigt sommigen naar de keel te vliegen. Niemand is daar speciaal verantwoordelijk voor en tegen geen individu of bevolkingsgroep valt te zeggen: met jou of jullie erbij wordt het te vol, ga weg alsjeblieft. Het vergt echter veel zelfbeheersing en onthaasting om in zo'n land te leven.

Hoewel ik niet zou willen beweren dat kunst per se een functie moet hebben buiten de kunst zelf, kan de hedendaagse landschapschilderkunst ons in deze situatie een beetje de hand reiken.

Namelijk door ons te verzoenen met het land zoals het is. Zodra een kunstenaar een asfaltweg of viaduct schildert maakt het een geïntegreerd deel uit van de werkelijkheid op het doek of paneel. En de schoonheid die we ervaren in de kunst kan overlopen in de ervaring van de werkelijkheid van buiten.

Florence de Graaf
conservator

De Ruimtelijke Ordening, zes landschapschilders van nu
verscheen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling
in het Stedsmuseum Woerden, 11 december 2004 - 6 maart 2005.

De selectie van kunstwerken in dit boekje valt
gedeeltelijk samen met de tentoonstelling.

Colofon

Concept tentoonstelling: Florence de Graaf, Gerrit Willems

Tekst: Florence de Graaf

Uitgave: Stedsmuseum Woerden, december 2004

Grafisch ontwerp: Interlokaal, Woerden

Druk: Zijderduijn, Woerden

© F. de Graaf

Op de achterzijde: Annemarie Terlage, *Zeeland*, olieverf op doek, 120 x 140 cm, 2003

